

<http://doi.org/10.22133/ISIA.2022.321077.1005>

تزینات و عناصر الحاقی به معماری اسلامی دوره قاجار

صلاح‌الدین مولانایی^{۱*}، محسن سلیمانی^۲

۱ دکتری معماری، عضو هیئت‌علمی گروه معماری، دانشکده معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

۲ دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	تزینات همیشه جزئی جدایی‌ناپذیر از معماری ایران بوده است که در برخی از دوره‌های تاریخی ناچیز و کم‌اهمیت شمرده شده و گاهی در استفاده از آن به‌شدت افراط شده است. تزینات معماری در دوره قاجار به‌واسطه ارتباط این دوره با غرب و با تقلید و تأثیرپذیری از هنر غربی تغییرات زیادی داشته است و معماران زیادی در این دوره به اروپا و کشورهای غربی سفر می‌کنند. بدین‌دلیل دوره قاجار را سرآغاز مدرنیته در ایران می‌دانند. هنر و معماری غربی در این دوره به‌آرامی در معماری اسلامی دوره قاجار رخنه می‌کند و رفته‌رفته این تأثیرپذیری بیشتر می‌شود. هدف از این تحقیق شناخت تزینات و عناصر الحاقی به معماری اسلامی ایران است. روش تحقیق در این پژوهش به‌صورت تحلیلی و توصیفی و روش گردآوری داده‌ها به‌صورت اسنادی و کتابخانه‌ای بوده است. نتایج حاصل نشان می‌دهد در این دوره عناصری چون سقف شیروانی، ستون در ورودی، گچ‌بری‌های پیچیده و آینه‌کاری به معماری اسلامی دوره قاجار اضافه شده است. همچنین، در کاشی‌کاری سعی شده از رنگ‌های بیشتری استفاده شود و رنگ غالب این دوره زرد و نارنجی است. تزینات در این دوره در مقایسه با دوره‌های قبل از خود به‌ویژه دوره صفوی دچار نزول شده است و، در اکثر بناهای این دوره، همه نوع تزینات در کنار هم مشاهده می‌شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۲۰	
واژگان کلیدی: تزینات تقلید معماری غرب مدرنیته معماری اسلامی قاجار	
*نویسنده مسئول رایانامه: s.molanai@uok.ac.ir	

نحوه استناددهی:

مولانایی، صلاح‌الدین و سلیمانی، محسن (۱۴۰۱). تزینات و عناصر الحاقی به معماری اسلامی دوره قاجار. مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران، ۱(۱)، ۸۹-۱۰۰.

ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ <https://www.usc.ac.ir>

مقدمه

تزیینات در طول تاریخ اسلامی ایران همیشه جزئی جدایی‌ناپذیر از معماری این سرزمین بوده است که در برخی از دوره‌ها بسیار فاخر و پرنقش کار شده و در برخی دوره‌ها از اهمیت پرداختن به آن کاسته شده است. تزیینات در هر دوره با توجه به امکانات و اندیشه‌های حاکم بر معماری آن زمان و همچنین خلاقیت و تکنیک‌های معمار و سازنده پیشرفت کرده است. این تزیینات شامل جزئی‌ترین عناصر معماری در ساده‌ترین شکل ممکن تا عناصر اصلی معماری مانند گنبد و شبستان با مصالح گوناگون در شکل‌های هندسی یا انتزاعی زیبا با روش‌های گوناگون است. زیبایی و شکوه معماری ایران، به‌ویژه پس از ورود اسلام، به تزیینات و هنرهای تزیینی آن بستگی دارد. تزیینات معماری به شکل‌های گوناگون خود را در نما، ورودی‌ها و به طور شاخص از دیرباز در فضاهای داخلی و در ارتباط با عناصر و اجزای معماری بیان می‌کند. بنابراین، «تزیینات را نمی‌توان از معماری جدا کرد؛ زیرا می‌توان نشانه‌های تاریخی، هویت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد.

از اواخر دوره صفویه تا اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه، به‌علت آشفتگی‌های موجود و جنگ‌های پی‌درپی و عدم ثبات و فقدان امنیت، هنرهای معماری و تزیینات ساختمانی ایران که در دوران صفویه وسعت و تنوع زیاد پیدا کرده بود، طی این دوره نابسامانی ملی، به انحطاط گرایید. فقط در دوره کوتاه کریم‌خان زند، ارگ کریم‌خان و برخی بناهای منفرد همچون مجموعه بناهای وکیل در شیراز برپا می‌شود که البته هیچ‌گاه این بناها نتوانستند تأثیر خود را به گستردگی تأثیر بناهای دوران صفوی در سراسر پهنه سرزمینی ایران به ثبت برسانند. هرچند این بناها نیز همچنان بر مبنای اصول سبک اصفهان ساخته می‌شدند، معماران این دوره و دوره قاجار دنباله‌رو معماران دوره صفوی بوده‌اند. گرچه در ابتدا معماری غربی در کاخ‌ها و قصرها دیده می‌شد، به تدریج در اواخر دوران قاجار، آثار معماری اروپایی در تمامی بخش‌ها و ساختمان‌ها به چشم می‌خورد. تزیینات و گچ‌بری‌های پیچیده در معماری قاجار بسیار برجسته و مشهود است که به ویژگی درونگرایی معماری قاجار برمی‌گردد. در معماری قاجار، به درون بنا بسیار توجه می‌شد و ساختمان‌ها با تزیینات بسیار پیچیده که در درونشان شکل می‌گرفت از بیرون جدا می‌شدند، اما این خصلت رفته‌رفته تغییر کرد؛ چراکه از یک طرف مواد و مصالحی که در ساخت‌وسازها استفاده می‌شدند تغییر کرد و از مواد و مصالح جدید در ساخت بناها استفاده شد و از طرف دیگر درونگرایی در اواخر دوران قاجار و اوایل دوران پهلوی به برونگرایی تبدیل شد، دیوارها کوتاه شدند و به نماهای بیرونی بیشتر توجه شد و در یک کلام حصار ناصری شکسته شد. آنچه موجب ایجاد دگرگونی و تحول در معماری ایران شده دگرگونی فکری و فرهنگی جامعه ایرانی است که از دوره صفویه آغاز و در دوران قاجار و به‌خصوص پهلوی اول به اوج رسید. تحقیق فوق در خصوص آشنایی بیشتر با ویژگی‌های معماری قاجار و تزییناتی که در این دوره به معماری سنتی ایرانی الحاق شده است انجام شده است. با وجود تغییر و تحولات در این دوره و فرازوفرودی که معماری دوره قاجار تجربه کرد، آثار باارزش زیادی از این دوره نیز به جا مانده که بسیاری از آن‌ها نیاز به نگهداری یا بازسازی و مرمت در دوره‌های گوناگون دارند. براساس این شناخت، بیشتر ویژگی‌ها و تزیینات معماری این دوره می‌تواند در این امر یاری‌دهنده باشد. همچنین، این امکان را به ما می‌دهد تا با دیدن بناهای قدیمی و تزیینات به‌کاررفته در آن‌ها تشخیص دهیم که بنای موردنظر مربوط به چه دوره‌ای است.

پیشینه پژوهش

کریمیان و احمدی (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی تزیینات منازل روستایی اصفهان در عصر قاجار»، الگوهای تزیینی به‌کاررفته در خانه‌های عهد قاجار را که در روستاهای حاشیه اصفهان شناسایی شده‌اند مطالعه کرده‌اند. سلیمی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد» به ویژگی‌ها و انواع تزیینات به‌کاررفته در بناهای مسکونی ادوار مزبور در شهر مهاباد پرداخته‌اند. کیانمهر و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «گونه‌شناسی تزیینات قواره‌بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)»، با رویکرد زیباشناسی بصری، به بررسی ویژگی‌های هنری خاص در «خورشیدی» درهای تزیین‌یافته

با هنر قواره‌بری در چهار مجموعه بنای سلطنتی قاجاری در تهران (کاخ گلستان، کاخ نیاوران، باغ فردوس و عمارت مسعودیه) پرداخته‌اند. ارمغان و همکاران (۱۳۹۴)، در مقاله «بازتعریف نقش زن در خانواده و تأثیر آن بر تزئینات نقاشی و ساختار خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار»، چگونگی تغییر کالبد، تزئینات نقاشی و ساختار خانه را براساس بازتعریف نقش زن در تهران دوره قاجار بررسی کرده‌اند. احمدزاده و همکاران (۱۳۹۸) نیز در مقاله «گونه‌شناسی و تحلیل تزئینات حجاری مسجد جامع عتیق اصفهان با تأکید بر آثار دوره صفویه و قاجار» به شناسایی، طبقه‌بندی و تحلیل تزئینات حجاری براساس نوع نقوش در بنای مسجد عتیق اصفهان پرداخته‌اند.

در تحقیق فوق، تلاش می‌شود تا به سؤالات ذیل پاسخ داده شود:

۱- چه عناصر و تزئیناتی به معماری دوره قاجار افزوده شد؟

۲- چه عواملی باعث شد تا از تزئینات فاخر دوره‌های قبل فاصله گرفته شود و تزئینات جدید جایگزین آن شود؟

روش شناسی

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به جمع‌آوری و بررسی اطلاعات پرداخته می‌شود. ابتدا دلایل تغییر و تحولات به وجود آمده و ویژگی‌های معماری این دوره بررسی خواهند شد. سپس، چند نمونه موردی بررسی و در آخر عناصر و تزئینات الحاق شده به معماری این دوره دسته‌بندی می‌شوند.

یافته‌ها

معماری مدرن غرب

مدرنیته، از نظر مکانی، خاستگاهی غربی دارد و رویکردی به جنبه‌های متفاوت فرهنگ است که در عصر نوزایی مطرح شد. هدف آن هم تبیین توانایی انسان و تسلط صرفاً عقلانی بر خود و جامعه است. در این فضای فکری، قرن هجدهم شاهد ظهور انقلاب صنعتی بود که تغییر و تحولات اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فیزیکی عظیم و گسترده‌ای را بنا بر ماهیت خود موجب شد. درحقیقت، تحولات عصر جدید و رشد انقلاب صنعتی به شکل‌گیری شهرسازی جدید انجامید. با انطباق این بحث با واقعیت موجود در ایران، می‌توان گفت که رشد مدرنیته در معماری کشور ما عاری از زمینه‌ها و بسترهای اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی بوده است. توسعه مدرنیته و معماری، پیش از آن که به عوامل ریشه‌ای و محتوایی معطوف باشد، بیشتر در جنبه‌های کالبدی و فیزیکی تجلی یافته است. بدیهی است که با چنین وضعیتی، معماری نه دارای هویت ملی و محلی است و نه، به‌رغم استفاده از روش‌ها و تکنیک‌های غربی، حاوی مدرنیسم در معنای غربی است.

ورود معماری مدرن به ایران (دوران قاجار)

دوره قاجار را می‌توان دوره نوآوری و شروع تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست. از جمله این تحولات، رابطه فزاینده و مراودات گوناگون و متعدد با غرب است که شاهد تأثیرات ویژه این امر در هنر و معماری و به‌ویژه تزئینات بناها در دوره قاجار در پی ورود دانش‌ها و علوم جدید به ایران هستیم. از جمله مهم‌ترین این تحولات و دانش‌های جدید می‌توان به اختراع و ورود فن عکاسی و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت‌پستال‌های اروپایی اشاره کرد. اهمیت دوره قاجار را می‌توان به دلیل آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. در این دوره، تحولات اساسی در کلیه شئون زندگی ایرانیان و به تبع معماری روی داد. در دوران قاجار ارتباط فزاینده‌ای میان ایران و غرب شکل گرفت که می‌توان این ارتباط را از سه مجرای مشخص دانست: اول، فرستادگان نظامی از کشورهای اتریش، ایتالیا، فرانسه، آلمان و روسیه که برای تربیت و تجهیز سپاه ایران به کشور آمده بودند. این ارتباطات، که ابتدا نظامی بود، کم‌کم در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری ایران نیز تأثیر گذاشت. «طی این ارتباطات طبیعی بود که سران اروپایی هدایایی را به دربار شاه می‌آوردند که در بین آن‌ها آثار هنری زیادی نیز وجود

داشت. با این روند به‌نوعی شاه و درباریان با سبک‌های هنر غربی آشنا شدند. از طرف دیگر، گروه‌هایی از تجار نیز وارد ایران شدند که با خود محصولات اروپایی را به بازارهای ایران وارد کردند که این امر باعث آشنا شدن مردم عادی با این آثار شد». دوم، مستشرقین و مبلغان مذهبی، که به دلیل آشفتگی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از عصر صفوی از سفر به ایران خودداری کردند، از اواسط حکومت قاجاریان بار دیگر فرصت دیدار از ایران را یافتند. از دیگر عوامل، ورود هنرمندان اروپایی و مشغول به کار شدن آن‌ها برای تزئین بناهای گوناگون است. سوم، ارتباط با غرب و اعزام محصل بود. این افراد پس از بازگشت، علاوه بر بهره‌گیری از دانش جدید، نخستین دریچه‌ها به سوی زندگی و فرهنگ غربی را برای جامعه سنتی ایران گشودند.

مدرنیته همچون دیگر سبک‌ها و مکاتب ابتدا در بستر علوم انسانی به‌خصوص علوم مذهبی در غرب شکل گرفت و سپس در کسوت انقلاب صنعتی و گسترش فناوری ظاهر شد. در این بین، اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ‌سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد در معماری نیز ساختمان‌های دوره قاجار با سنت‌های ایرانی و عناصر وارداتی طراحی غرب هم‌سو شوند. در واقع، به‌دنبال نوآوری‌ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی، معماران محلی نیز تا اندازه‌ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود به کار گرفتند. پیشگامان تجددطلبی در ایران عصر قاجاریه در رویکرد خود به غرب، به‌رغم دلبستگی فراوانی که به پیشرفت و ترقی علوم و فنون، فرهنگ، صنایع و اقتصاد در جوامع پیشرفته غربی و ایجاد آن پیشرفت‌ها در جامعه ایران نشان داده‌اند، نتوانسته‌اند به شیوه‌ای بسنده به کانون‌های فکری سازنده آن پیشرفت‌ها و ترقی راه یابند و در واقع نه از موضع تولیدکننده تجدد و ترقی، بلکه با قرار گرفتن در جایگاه مصرف‌کننده، به مصرف محصولات و مصنوعات فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی غرب و تجدد غربی محدود شدند. در نتیجه، افراط در شیفتگی غالب پیشگامان تجددطلبی در ایران عصر قاجاریه هرگونه فرصت شناخت نقادانه آنان از غرب، تجدد غربی و نیز سنت‌ها را تا حدود زیادی سلب کرد. به این ترتیب، این رویکرد ماهیتاً مثبت با بحران روبه‌رو شد و امکان بررسی جنبه‌های متفاوت فرهنگی تمدن متجدد غربی با فرهنگ ایران سلب شد (سجادی و همکاران، ۱۳۹۳).

معماری دوره قاجار

معماری دوره قاجار را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد:

۱. دوره پیش از ناصری (شیوه اصفهانی)

معماری پیش از دوره ناصری ادامه معماری زندیه است. در این دوره، بناهای بسیاری ساخته شده و به‌خصوص در دوره فتحعلی‌شاه امکان نوآوری به وجود آمد. در این زمان، استعدادهاى تازه کشف شد و راه‌های جدیدی برای معماری به وجود آمد. یکی از مهمترین ویژگی‌های این دوره دور شدن از کاشی‌کاری‌های اغراق‌آمیز دوره صفویه است. این دوره دوره غنی‌تر شدن فضاي رنگی در بستر معماری آجری است. در این دوره، نگاه حاکم بر معماری همچنان نگاهی درونزا و بر مبنای سبک اصفهانی و به کمال رساندن آن است (غلامیان و همکاران، ۱۳۹۸).

۲. دوره ناصری (تلفیق شیوه اصفهانی و سبک نئوکلاسیک)

دوره دوم دوره ناصری است که پنجاه سال دادوستد با کشورهای دیگر، به دلیل ثبات سیاسی در ایران، گسترش یافت و اقتصاد ایران رشد کرد و اولین حرکت‌های جدی به‌منظور اختلاط معماری ایرانی با معماری اروپایی به‌علت تبادل وسیع فرهنگی با اروپا و سفرهای شاه و درباریان به اروپا آغاز شد. کاخ‌های شاهزادگان، درباریان و به‌خصوص خود شاه نمونه‌های بسیار زیبایی از این اختلاط هستند. این معماری‌ها نه تنها به ایجاد معماری منحط نینجامید، بلکه آثاری مانند شمس‌العماره و کاخ ملیجک نمونه‌های خوبی برای این معماری هستند. در این دوره، نگاه حاکم بر معماری التقاطی از معماری بومی و معماری غربی است (غلامیان و همکاران، ۱۳۹۸).

۳. پس از دوره ناصری (کاملاً تحت تأثیر نئوکلاسیک غرب است)

معماری دوره سوم بسیار پرتلاطم است. در این دوره، ساخت و سازهای وسیعی انجام می‌شود و موتیف‌ها و عناصر و حتی الگوهای معماری اروپایی در خانه‌های معمولی جای خود را باز می‌کند، گرچه در برخی بناها مانند مسجد و بازار از معماری سنتی ایران پیروی می‌شود (غلامیان و همکاران، ۱۳۹۸).

ساختمان‌های اعیانی و حکومتی ترکیبی از معماری غربی و روسی بود. همگی ویلاها و کاخ‌های پرزرق و برق ثروتمندان به تقلید یا اقتباس از طرح‌های سبک باروک بنا شدند و سبک باروک ایرانی را پدید آوردند. نقش‌های پیچیده‌کننده شده بر سنگ، گچ‌بری‌های تزینی گل و بته‌دار بر ستون‌های مختلط مجلل، تنوع و گوناگونی طرح‌ها که هریک به‌تنهایی منحصر به فرد بودند همراه با آینه‌کاری، نقش زدن، شیرها، پری‌های دریایی و تاج‌های گچی از ویژگی‌های برجسته اقامتگاه ثروتمندان در این دوره است. در این دوره، خانه‌های ثروتمندان بیش از پیش با سرمشق‌گیری از بناهای اروپایی ساخته می‌شد. ستون‌های عظیم تزین شده و پرنقش و نگار در ویلاها و کاخ‌های اغنیا پدیدار شدند که مستقیماً از مغرب تأثیر گرفته بودند. اغلب این ستون‌ها اگرچه نه در اساس، در پرداخت، متعلق به سبک باروک بودند؛ ستون‌هایی نمایشی که تصنع ظاهری بر جوهره اصلی آن‌ها تقدم داشت (غلامیان و همکاران، ۱۳۹۸).

تزینات در معماری

درواقع، معماری و تزینات پیوسته با آن در هر بومی از فرهنگ آن نقش می‌پذیرد و هر بنایی به‌منزله جزئی از فرهنگ معماری این وظیفه را دارد که اندیشه‌ای را از طریق فرم ظاهری و تزیناتش عینیت بخشد. این نکته بر این دلالت دارد که معماری واجد رسالتی است تا ارزش‌های کهن فرهنگی را در درون ذات خویش پاس دارد و، بر این اساس، عنصری هویت‌بخش به ساختار فرهنگی شمرده شود. اگر التزام همگونی فرهنگ و معماری در آثار معماری جهان نیز مشاهده می‌شود. در معماری خاورمیانه، مفهوم هویت می‌تواند نقش پراهمیتی در تزینات آن داشته باشد، زیرا تزینات عنصری جدانشدنی و پیوسته با معماری این منطقه است و ورود اسلام نیز تنها تا مقطع کوتاهی توانست از تزینات معماری آن بکاهد. به‌واقع، هویت معماری این منطقه از دنیا ارتباط نزدیکی با تزینات به‌کاررفته در آن دارد. شهرهای تاریخی و سنتی ایران نیز، با توجه به تزیناتی که هنوز در بناهای تاریخی آن‌ها دیده می‌شود، واجد روحیه نیاکان این سرزمین هستند که شکل‌دهنده شاکله فرهنگی امروز و تبیین شاخصه‌های هویتی امروزی به شمار می‌رود (همان، ص ۱۹). ارزش‌های هنری تزینات و آرایش بناها را از جنبه‌ای خاص می‌توان در تعامل و تعاطی فرهنگ‌ها و اقوام گوناگون دانست. این موضوع در ایران شاید بیش از هر عصر و تمدن تاریخی اتفاق افتاد.

تزینات معماری، که به شکل‌های گوناگون خود را در نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و مشخصاً در عناصر و اجزای معماری بیان می‌کند، هویت و ارزش خود را همانند خود معماری در مسیر تحول زیبایی‌شناسانه‌اش می‌نمایاند. تزینات را نمی‌توان از معماری جدا کرد، اما به‌مراتب بیشتر از معماری می‌توان نشانه‌های تاریخی، هویت اجتماعی در سرزمین ایران و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد. کاشی‌کاری هفت‌رنگ و لعاب‌های رنگارنگ، نمای داخلی گچ‌بری و کاشی‌کاری، استفاده از ارائه‌های چوبی در تزینات، شیشه‌های رنگی، استفاده از آجر تزینی قالبی و تراش مخصوص دوره قاجار، استفاده از تزینات آینه‌کاری، استفاده از کاشی منقوش و نقش‌دار (نقوش اساطیری کهن و درباری)، استفاده از قواره آجر تراش در تزینات مکان‌های مذهبی، رسمی‌بندی و کاربندی از جمله تزینات قاجاری هستند. تزینات بناهای قاجار معمولاً به‌صورت تلفیقی از تزینات ایرانی (سنتی) و تزینات غربی (مدرن) هستند که، همان‌طور که قبلاً اشاره شد، مانند سایر عناصر معماری تا حد بسیار زیادی از عکس‌ها و بناهای غرب الهام گرفته‌اند.

دوره ناصری را ادامه شیوه اصفهانی می‌دانند و آن را دوره دوم شیوه اصفهانی نام‌گذاری می‌کنند. در دوره دوم شیوه اصفهانی، با آغاز روابط فرهنگی ایران با غرب، ایرانیان در برابر فرهنگ و تمدن غربی دچار خودباختگی شدند و، چون در ایران هم کسانی به این پدیده دامن می‌زدند،

روند آن شتاب گرفت معماری و تزیینات نیز از این قاعده مستثنی نبود. لذا، رابطه فزاینده و مراودات گوناگون با غرب باعث ایجاد تغییر و تحولاتی در هنر و معماری به‌ویژه تزیینات بناها در دوره قاجار شد.

اکثر تزیینات این دوره مانند سایر زمینه‌ها به فراخور خود تحت تأثیر غرب قرار می‌گیرد. البته، از نظر رنگ و تنوع موضوعات، تحول نسبی پدید می‌آید. نقوش تزیینی عمده قاجار شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و خطایی، گل فرنگی، مناظر و شکارگاه‌ها، گلستان‌های پر از گل و مرغ، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان، نقش شیر و خورشید و فرشتگان است. جنبه‌های طبیعت‌گرایانه و حالت تجمل‌گرایی نقش و نگاره‌های این دوره همراه با رنگ‌های تند، فضایی کاملاً دنیوی و متفاوت با دوره‌های قبل ایجاد می‌کند و آن حالت روحانی و معنوی کم می‌شود. در اوایل دوران قاجار، استفاده از گچ‌بری و کاشی‌کاری در نماهای داخلی بناها مشهود است، اما استفاده از تزیینات پیچیده در فضا سازی داخلی با عبور از این دوره به‌ویژه اواخر قاجار و با ورود به دوران پهلوی کاهش پیدا می‌کند. تغییر در میزان به کار بردن تزیینات داخلی بنا با توجه به افزایش سرعت ساخت‌وساز و استفاده از مواد و مصالح جدید در احداث بناها به وجود آمد و بیشتر تزیینات متوجه نمای خارجی ساختمان‌ها شد (سجادی و همکاران، ۱۳۹۳).

هنر ساختمانی، در دوره قاجار، نوعی بیان متفاوت به خود گرفته بود؛ چراکه از یک طرف در خلق آثار هنری و تزیینات نگاهی به مجموعه‌های غنی گذشته و تاریخی ایرانی - اسلامی دارد و از طرف دیگر تحول جدید ارتباط با دنیای مدرن و عصر حاضر، که پیوندها و ارتباط‌های سهل‌تری را ایجاد کرده، به‌ویژه ارتباط با غرب و فرهنگ آن باعث بروز پدیده‌های تازه در این هنر شده است.

تزیینات ایرانی (سنتی)

تزیینات یا عناصر اصلی تزیینی بناها معمولاً آجر است که جزء اصلی سازه بنا محسوب می‌شود. مثبت‌کاری و سنگ‌بری در تزیین بناها نقش داشته است. آینه‌کاری، نقش زدن، شیرها، پری‌های دریایی و تاج‌های گچی همه‌وهمه رنگ‌وبوی هنر ایرانی داشتند. مقرنس‌ها و گوشواره‌ها خود بخشی از احجام خالی هستند. در قرن پنجم هجری قمری، تغییراتی در ظاهر گچ‌بری‌ها پدیدار شد که محصول خلاقیت و ابتکار بود. در دوره صفوی، تزیینات چوبی در بناهای غیر مذهبی دارای نقش اصلی بود و در آن‌ها میزان بیشتری از تذهیب کاری و نقاشی‌های لاک‌ی استفاده می‌شد. طرح‌های آن‌ها با هنر مینیاتور دارای رابطه نزدیکی بود. کنده‌کاری و خراطی به‌ویژه در درها و سقف‌ها خود هنر خاصی در این دوره بوده است. هنر کاشی‌کاری و همچنین شاهکارهای درخشان و پر جاذبه هنر گچ‌بری پس از اسلام در ایران، که از بناهای دوره سلجوقیان و ایلخانیان رواج یافت، در دوره صفویه به آخرین حد زیبایی و تکامل رسید. بناهای دوره صفوی، که با این نوع کاشی‌کاری آرایش شده‌اند، در هیچ‌جای دنیا نظیر ندارند. نکته قابل توجه در تزیینات داخلی و خارجی بناهای سنتی ایران این است که تزیینات جزئی از بنا بوده و هیچ‌گاه به‌صورت بزرگ و عنصری اضافی نبوده است حتی، در دوره‌ای، سفت‌کاری و تزیینات هم‌زمان اجرا می‌شد (شاطری وایقان و دبده، ۱۳۹۸).

تزیینات غربی (مدرن)

تا زمان قاجار، هنر ترسیم و تذهیب در ایران هنری انتزاعی و جهانی بود. حتی نقاشی‌های مینیاتور نیز نوعی نقاشی واقع‌گرا نبود؛ زیرا در آن پرسپکتیو، آناتومی چهره‌پردازی و سایه‌روشن وجود نداشت. باید متذکر شد که تحولات و نوگرایی در هنر نقاشی قاجاریه ریشه در دوران صفویه دارد، اما در دوران قاجار نسیم تغییرات شروع به وزیدن می‌کند و هنر نقاشی، مجسمه‌سازی و تزیینات قبل از هنر ساختمان‌سازی تحت نفوذ هنر غرب قرار می‌گیرد. از نمونه‌های شاخص این نوع تزیینات می‌توان به نارنجستان قوام، خانه نصیرالملک، عمارت باغ عقیف‌آباد (گلشن)، عمارت دیوان‌خانه، عمارت خروجی، عمارت بادگیر، خانه وثوق، مدرسه دارالفنون، شمس‌العماره، مسجد مدرسه سپهسالار، قصر یاقوت، عمارت خوابگاه، کاخ ایض، عمارت قزاقخانه، کوشک احمدشاهی، معبد زرتشتیان، بانک شاهی، ساختمان بلدییه و غیره اشاره کرد که به‌اختصار به بررسی پنج نمونه از آن‌ها می‌پردازیم.

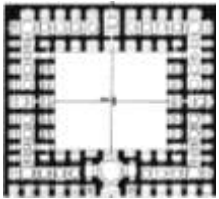

جدول ۱: پنج نمونه موردی از بناهای دوره قاجار با تزیینات تلفیقی

تصاویر	تزیینات	سبک	بناها
	نقاشی سقف و تصاویر اروپایی، کاغذ دیواری، ستون و سرستون شبه کورنتین، کاشی با نقوش اروپایی، سنتوری، آینه کاری و گچ بری	اروپایی (نئوکلاسیک)	عمارت باغ عفیف آباد
	آجرکاری، کاشی کاری و مقرنس، معرق، آینه کاری و گچ بری، نقاشی سقف و تصاویر اروپایی، ستون و سرستون شبه کورنتین، کاشی با نقوش اروپایی، سنتوری	تلفیقی	خانه نصیرالملک
	آجرکاری، کاشی کاری و مقرنس، معرق، آینه کاری و گچ بری، نقاشی سقف و تصاویر اروپایی، کاغذ دیواری، ستون و سرستون شبه کورنتین، کاشی با نقوش اروپایی، سنتوری	تلفیقی	نارنجستان قوام
	سرستون‌های شبه ایونیک و در سمت ورودی طبقه اول از سرستون‌های شبه کورنتین استفاده شده، پلکان عریض سه طرفه همانند کاخ‌های فرنگستان در داخل ساختمان، سقف شیبدار با شیروانی، قوس‌های نیم دایره و کمانی	تلفیقی	قصر یاقوت
	نمای متقارن، برج‌های نیم هشت که به تناوب در میان پنجره‌ها قرار گرفته‌اند، سقف شیبدار، ستون‌های سنگی در طبقه همکف، ستون‌های گچی کرتی در طبقات فوقانی	تلفیقی	عمارت قزاقخانه

تحلیل یافته‌ها

این دوره از دیدگاه یادشده در جایگاه برتر و تکامل یافته‌تری از معماری‌های دوره‌های قبل است، چراکه در معماری این دوره خلاقیت‌های فضایی افزایش می‌یابد، تنوع فضایی بیشتر می‌شود، فضاها نوینی خلق می‌شوند، فضاها به گشایش و سبکی بیشتری می‌رسند و الگوهای قدیمی معماری ایرانی در جهت گشودگی و گسترش فضا تکامل می‌یابند. به‌طور خلاصه، می‌توان معماری قاجار را از نظر گشایش، شفافیت و سبکی فضاها، صورت تکامل یافته معماری ایرانی بدانیم. اما زمانی که معماری قاجاری از نظر اندازه‌ها، تناسبات، شکل‌ها و تزیینات نگاه کنیم، در وضعیت نازل‌تری از دوره‌های قبل قرار دارد. شکل‌ها استواری قبل را ندارند و شکل‌های جدید وارد این معماری شده‌اند که عموماً سطحی و تقنینی هستند. تزیینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط می‌کنند و بی‌بندوباری و هرج و مرج جایگزین تزیینات با وسواس دوره‌های سلجوقی و صفوی می‌شوند. عناصر و تزییناتی را که در دوره قاجار به معماری سنتی ایرانی - اسلامی راه یافت می‌توان در جدول زیر به این شکل دسته‌بندی کرد:

جدول ۲: عناصر و تزیینات معماری فرنگی راه‌یافته به معماری ایرانی - اسلامی دوره قاجار

تصاویر	عناصر و تزیینات
	قوس‌های نیم‌دایره و کمائی از دایره
	ساختمان‌ها دارای نماد نئوکلاسیک
	گلدان و مجسمه روی کالبد بنا
	تقارن در پلان‌ها و نمای اصلی
	بام شیب‌دار و ستوری در نما
	بالکن بالای سردر ورودی
	پله روی محور اصلی ساختمان

نرده‌ها به شکل صراحی

ستون‌های کلاسیک، نماهای سنگی یا به ظاهر سنگی

تزیینات کلاسیک، تصاویر واقع‌گرا

استفاده از مجسمه در داخل باغ‌ها و کنار استخرها

نقاشی روی بوم، دیوار و ظروف

تصاویر مناظر اروپایی در نقاشی و کاشی

نقاشی مردان و زنان روی کاشی

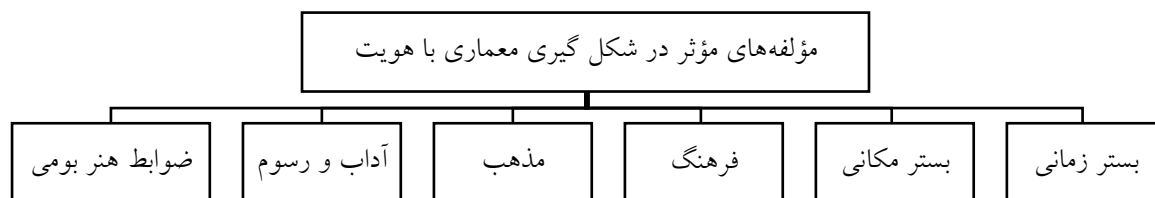
اضافه شدن ساعت در نما

کاغذدیواری

نتیجه‌گیری

تزیینات بخش مهمی از معماری ایران پس از دوران اسلامی است که همواره به‌وسیله آن مفاهیمی فراتر از زیبایی‌شناسی صرف بیان شده است. مفاهیمی فرهنگی که در خود ریشه‌های مذهبی، هویتی، تاریخی و سیاسی دارند. از این‌رو، به عقیده برخی صاحب‌نظران تزیینات در معماری ایرانی - اسلامی متفاوت بوده و نقش هویتی به عهده داشته‌اند.

تزئینات در ذیل دسته هنر تعریف می‌شود. درحقیقت، تزئین در معماری تحت تأثیر هنر سرزمین، که فرهنگ و بستر زمانی و مکانی به آن شکل داده، بخشی از مجموعه هویت‌بخش معماری را تشکیل می‌دهد. در معماری معاصر التقاطی ایران که ترکیبی از سبک‌های غربی بوده، توجه به تزئینات هویت‌مند بسیار اندک است. توجه به تزئینات معماری معاصر ایران بیشتر به تزئینات غربی و نئوکلاسیک توجه دارد. تنها در برخی از انواع معماری دولتی می‌توان توجه به تزئینات ایرانی - اسلامی را مشاهده کرد که آن نیز برداشتی سطحی، تقلیدی و عینی از تزئینات کهن محسوب می‌شود. درحالی‌که تزئینات معماری ایران می‌تواند تأثیر جریان‌سازی در هویتی معماری معاصر داشته باشند. هنرمند قاجاری در پی مواجهه سیل آسا با مظاهر فرهنگ و تمدن اروپایی به‌ناچار مجذوب عناصر و معیارهای صوری و محتوایی آن آثار شد. او نیز همانند سایر متفکران و روشنفکران جامعه آن روز ایران نه می‌خواست و نه می‌توانست ارزش‌های سنتی پیشین را به‌کلی وانهد. با تغییر جهان‌بینی و عدم تطبیق اندیشه‌های جدید با فلسفه سنتی پیشین، عملاً بنیادهای فکری به هم ریخت. نظام سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران شدیداً دستخوش نابسامانی و سردرگمی بود، در هیچ حوزه‌ای الگویی روشنی وجود نداشت و دامنه تناقضات در همه‌جا پدیدار بود. مفاهیم، عناصر و تزئینات غربی با توجه به شرایط نابسامان دوره قاجار و آمادگی برای پذیرش مدرنیته ابتدا در کاخ‌ها و ویلاهای اعیانی خود را نشان داد و در نهایت در خانه‌های معمولی نیز شاهد تزئینات غربی در کنار تزئینات سنتی هستیم. عناصر و تزئیناتی که کاملاً تقلیدی و بی‌پایه و اساس در بناها استفاده می‌شدند به شکل‌گیری معماری تقلیدی یا تلفیقی منجر شد که تفاوت بسیار فاحشی با تزئینات باشکوه و اصیلی دارد که در دوره‌های قبل مانند سلجوقی و صفوی شاهد آن بودیم.

منابع

- احمدزاده، فرید، طالبی، مرضیه، سلحشور، علی اصغر و شواکندی، مهدیه (۱۳۹۸). گونه‌شناسی و تحلیل تزئینات حجاری مسجد جامع عتیق اصفهان با تأکید بر آثار دوره صفویه و قاجار. فصلنامه علمی نگره، ۱۷-۵، (۴۹)، ۱۷-۵.
- ارمغان، مریم، سلطان‌زاده، حسین و ایرانی بهبهانی، هما (۱۳۹۴). بازتعریف نقش زن در خانواده و تأثیر آن بر تزئینات نقاشی و ساختار خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار. باغ نظر، ۱۱-۳۴، (۳۴)، ۲۴-۱۱.
- سجادی، فربرز، رستمی، محسن و رستمی، ثریا (۱۳۹۳). ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه (۱۷۸۵-۱۹۲۵). نقش جهان، ۲، (۲)، ۸۵-۷۶.
- سلیمی، اسماعیل، صلح‌جو، جمیله و کریمیان، حسن (۱۳۹۸). مطالعه و تحلیل تزئینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد. نگارینه هنر اسلامی، ۱۷-۴۰، (۱۸)، ۱۷-۴۰.
- شاطری وایقان، امید و ددبده، محمد (۱۳۹۸). ساختار معماری خانه‌های تاریخی ایران؛ دوره قاجار. شباک، ۵، (۴۶)، ۱۶۴-۱۴۹.
- غلامیان، مهشید، آقازاده، سیدعباس و نوروزیان ملکی، سعید (۱۳۹۸). رهیافتی بر زیرساخت‌های مشترک نهفته در معماری اسلامی - ایرانی (مبتنی بر شواهدی از نماهای معماری دوره قاجار). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۷، (۲۵)، ۳-۲۴.
- کریمیان، حسن و احمدی، عباسعلی (۱۳۹۶). گونه‌شناسی تزئینات منازل روستایی اصفهان در عصر قاجار. فصلنامه علمی نگره، ۲، (۴۱)، ۷۹-۶۷.
- کیانمهر، قباد، تقوی‌نژاد، بهاره و میرصالحیان، صدیقه (۱۳۹۴). گونه‌شناسی تزئینات قواره‌بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران). فصلنامه علمی نگره، ۱۰، (۳۴)، ۸۵-۱۰۱.

Decorations and Additional Elements to Islamic Architecture of the Qajar Period

Salahedin Molanai¹, Mohsen Soleymany²

Abstract

Decorations have always been an integral part of Iranian architecture, which in some historical periods has been considered insignificant and sometimes very extreme in its use. Architectural decorations in the Qajar period have changed a lot due to the connection of this period with the West and imitation and influence of Western art, and many architects travel to Europe and Western countries in this period. For this reason, the Qajar period is considered the beginning of modernity in Iran. Western art and architecture in this period is slowly penetrating into the Islamic architecture of the Qajar period and this influence is gradually increasing. The purpose of this study is to identify the ornaments and additional elements to the Islamic architecture of Iran. The research method in this research was analytical and descriptive and the data collection method was documentary and library. The results show that in this period, elements such as gable roof, columns at the entrance, intricate bedding, mirror work, etc. have been added to the Islamic architecture of the Qajar period. The period is yellow and orange. The decorations in this period have decreased compared to the previous periods, especially the Safavid period, and in most of the buildings of this period, all types of decorations can be seen together.

Keywords: Decorations, Imitation, Western architecture, Modernity, Qajar islamic architecture

1. Ph.D. in Architecture, Faculty Member of Kurdistan University, Sanandaj, Iran

2. Master of Architecture Student, Faculty of Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran